

פרק ראשון

מבוא

1. שני המרכזים של מסירת המקרא

בשני מרכזים יהודיים עיקריים נתגבשה מסורת הקריאה במקרא ומסורת כתיבתו ושמירת נוסחו: בטבריה ובבבל. בכל אחד מן המרכזים נוצרה שיטה של רישום מסורת הקריאה בעזרת סימני ניקוד וטעמים¹, ובכל אחד מהם נוצרה מערכת של כללי מסורה שתכליתם לשמר את נוסח המקרא ואת מסורת קריאתו. המסורה הטברנית משקפת ומשמרת את מסורת הלשון הטברנית ואת הניקוד הטברני, ואילו המסורה הבבלית מתאימה למסורת הלשון של העברית שנהגה בבבל ולניקוד הבבלי המשקף אותה.²

הניקוד הטברני והמסורה הטברנית נתקבלו בכל תפוצות ישראל, ושימשו במאות כתבי־יד ודפוסים, קדומים ומאוחרים. כנגד זה, השימוש בניקוד הבבלי ובמסורה הבבלית הלך ופחת, עד שפסק כליל; חלק נכבד מידיעותינו על המסורת הבבלית מבוסס על חומר שעלה מן הגניזה הקהירית.

רוב חומר המסורה של בבל נכתב בחיבור מסורה בעל נוסח קבוע, שהיה ערוך על פי סדר המקרא ונהגו לכתבו בפני עצמו (ולא בשולי כתבי־יד של המקרא, כמנהג המסורה הטברנית). חלקים מן החיבור הוזה פורסמו במקומות שונים, רובם בצורה מקוטעת, בשיבושים לא מעטים וכלי הסברים מספיקים. חלקו השני של ספר זה, שהוא הבסיס למחקר כולו, הוא מהדורה של שרידי חיבור המסורה הבבלית לתורה על פי כל קטעי הגניזה הידועים, בתוספת הערות וביאור. חלקו הראשון של הספר עוסק בסגנונה של המסורה הבבלית, במונחיה, בדרכי התיאור שלה ובעניינים נוספים הקשורים בה, כפי שיפורט להלן.

1. קיימות, כמובן, גם שיטות ניקוד נוספות מלבד הניקוד הטברני והניקוד הבבלי, כגון הניקוד הארץ־ישראלי והניקוד הטברני המורחב ('ארץ־ישראלי־טברני'). אולם חומר המסורה הקשור לשיטות הניקוד האלה מועט, וספק אם אפשר למצוא בו ייחוד המבדיל אותו מן השיטה הטברנית הברורה של מהות. מכל מקום, מחקר זה עוסק רק במסורה הבבלית ובקשריה עם המסורה הטברנית.

2. שים לב להבחנה בין המונח 'מסורת', המשמש בצירופים כגון 'מסורת הניקוד', 'מסורת הקריאה' ו'מסורת הלשון הבבלית', ובין המונח 'מסורה', שיוחד למנגנון הערות הבאות לשימור הנוסח.

2. מחקר מסורת הלשון, הניקוד והמסורה הכבליים

מחקרם של הניקוד הכבלי ושל כתבי-היד המחזיקים אותו החל באמצע המאה התשע-עשרה. כתבי-יד שאסף הקראי א' פירקוביץ' תוארו בידי א"מ פינר בשנת 1845. הדיון המקיף ביותר במבטא המשתקף בכתבי-היד האלה הוא דיונו של ש' פינסקר (1863), הן במוצאה הכבלי של שיטת הניקוד (על הזיקה לכבל כבר עמד א' גייגר בשנת 1857). חוקרים אחרים המשיכו בפרסום כתבי-יד כבליים, בדיון במערכת ההטעמה הכבלית ובתיאור מערכת התנועות הכבלית.³

בראשית המאה העשרים פרסם כ"ד גינצבורג את החלק השלישי של אוסף המסורה שלו. בכרך זה ההדיר ופרסם את המסורה שבכתבי-היד החשוב מס' 110 בכותרת 'המסורה מצופוט קאלי' (גינצ', כרך ג, עמ' 207-258). פרסום זה הוא למעשה תחילת המחקר של המסורה הכבלית, אף שגינצבורג עצמו לא ציין שהמסורה שהוא מפרסם היא מסורה כבלית. הוא ההדיר את הערות המסורה, ניקד את התיבות הנדונות בה והוסיף מראי מקומות לפסוקים, כדרכו באוסף המסורה שלו, אך לא הוסיף כל הסבר על ייחודו של חומר המסורה הזה ומעמדו ולא ביאר את הערות המסורה הטענות ביאור.⁴ בסיום ההדרת כתבי-היד ציין גינצבורג כי הוא חש חוסר ביטחון בההדרתו, ומשום כך חזר והדפיס את המסורה כפי שהיא בכתב-היד (שם, עמ' 258-268).

מחקריו של פ' קאלה העניקו תנופה למחקר הניקוד הכבלי, מסורת הלשון המשתקפת בו והמסורה הכבלית. קאלה תיאר כתבי-יד כבליים שבספריות רבות ברוסיה, באירופה ובאמריקה ופרסם תצלומים של דפים מתוכם. הוא הכדיל בין כתבי-היד על פי סוג הניקוד שלהם ודרגת העתיקות המשתקפת בו, ויסד שיטה של מיון כתבי-היד. קאלה תיאר את שיטת הניקוד של כ"י ברלין (אג). ועמד על היסודות העתיקים שבו. הוא הדגיש שהמסורה שפרסם גינצבורג מכ"י מס' 110 היא מסורה כבלית, ועל יסוד זה הסביר כמה מהערות המסורה שבו (כגון ההערה על את בתי"ו דגושה). הוא פרסם קטעים מן המסורה (הכבלית) של כ"י ברלין, פירש אותם ועמד על מונחיה המיוחדים של המסורה הכבלית. שני מחקריו החשובים ביותר של קאלה בעניין המסורה הכבלית הם ספרו *Masoretten des Ostens* (1913) ומאמרו על כתבי-היד הכבליים (קאלה, כתבי-היד - 1928).

3. תיאור מפורט של תולדות המחקר של מסורת הלשון העברית בניקוד כבלי ראה אצל ייבין, עמ' 53-37.

4. במקומות מסופקים או תמוהים ציין גינצבורג רק סימן שאלה או כוכבית. יש להניח שתכנון להוסיף הסבר להערות המסורה בכרכי ביאור מיוחדים, אולם הוא הספיק, כידוע, לפרסם רק כרך אחד של ביאורים, המתייחס לאותיות א-י בלבד (כרך ד).

ג"ע וייל פרסם קטעים של מסורה כבלית מן הגניזה בסדרה של מאמרים.⁵ מלבד זיהוי הקטעים, ההדרתם ופירושם, יש במאמרו גם דיון במונחי המסורה שבקטעים וניסיון להגדירם ולעמוד על שיטותיה של המסורה הכבלית.

המחקר החשוב ביותר והמקיף ביותר של מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הכבלי הוא בלא ספק מפעלו של ייבין. ייבין המשיך במפעלו של קאלה ותיאר עוד מאות כתבי-יד וקטעי גניזה. חלק מאוסף התצלומים שלו פרסם בשישה כרכים (ייבין, אוסף; תשל"ו), והאוסף כולו הועמד לרשות החוקרים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ונקרא על שם בנו, דב ייבין ז"ל. בספר מונומנטלי שהיכר ייבין הוא סוקר את תולדות המחקר, מתאר בפירוט את מאות כתבי-היד וקטעי הגניזה ונותן תיאור דקדוקי מפורט של הפונולוגיה והמורפולוגיה של מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי (ייבין, תשמ"ה; שני כרכים, 1273 עמודים).

תרומתו של ייבין גדולה גם בתחום המסורה הכבלית. הוא גילה קטעי גניזה חדשים, תיאר אותם והעניק להם מספרים (ייבין, עמ' 204-211). עשרות ומאות הערות מסורה כבלית נתפרשו במקומות שונים בספרו. ייבין מביא את הערות המסורה בכל עת שהן תורמות לבידור מסורת הלשון של כבל. אולם אין הוא עוסק במסורה לגופה, וכמעט שאינו דן בספרו בשיטות המסורה הכבלית, כמונחיה ובסגנונה.

ספרו של מ' ברויאר על המסורה הגדולה של כ"י ל² (שיצא לאור בשנת תשנ"ב) פתח אופקים חדשים בחקר המסורה הכבלית. כ"י ל² הוא אמנם כתבי-יד שניקודו טברני, אבל רוב חומר המסורה שבו מקורו במסורה הכבלית, ובשל היקפו הגדול הוא מן המקורות החשובים ביותר להכרת המסורה הכבלית ושיטותיה. ברויאר ההדיר את הערות המסורה הגדולה של ל² ופירשן, ובמקרים רבים עמד על מקורן הכבלי של הערות מסורה היכולות להתפרש רק על פי נוסח המקרא הכבלי.

בדיקה מקיפה של חומר המסורה של ל² והשוואתו לקטעי המסורה הכבלית לתורה מצביעות על הקשר ההדוק והנרחב ביותר בין המסורה בכ"י ל² ובין המסורה הכבלית. פרק מיוחד במחקרי זה (הפרק השני) מוקדש לבידור מעמדו המיוחד של כתבי-היד וחשיבותו הגדולה לחקר המסורה של כבל. הקורפוס שעליו מבוסס המחקר כולל את קטעי המסורה הכבלית לתורה שההדרתי (והבאים בחלקו השני של הספר) וכן הערות מסורה מכ"י ל² שיש סימנים למוצאן הכבלי.

מחקר זה משלים מבחינות מסוימות את מחקריהם של ייבין ושל ברויאר על מסורת הלשון הכבלית ועל המסורה הכבלית. ייבין לא עסק בספרו במסורה הכבלית לגופה, אף שהכין את הרקע לעיסוק הזה ופירש הערות רבות אגב דיונו הלשוני.

5. רוב המאמרים פורסמו בכתבי-העת טקסטוס בשנים 1962-1968, ראה ברשימה הביבליוגרפית.

ואילו ברויאר לא פירש ישירות את המסורה הבבלית, אלא רק את העיבוד הטברני של הערותיה כפי שהוא בא בכ"י ל⁶.

3. מהדורת המסורה הבבלית לתורה

כאמור, בסיסו של מחקר זה הוא המהדורה המדעית של חיבור המסורה הבבלית לתורה, הכוללת מראי מקומות לפסוקי המקרא, מקבילות והערות. כל הפרסומים של מסורה בבליית עד היום מתייחסים לחלקים קטנים מן המקרא, ואין בהם פירוש מלא של הערות המסורה. למעשה, העבודה יכולה להיעשות כראוי רק עתה, בעקבות פרסום ספריהם של ייבין ושל וברויאר.

המהדורה כוללת את כתבי-היד של המסורה הבבלית לתורה שתיאר ייבין בספרו (עמ' 204–207),⁶ ובהם 45 דפים בסך הכול: רוב כתבי-היד מחזיקים דף אחד או שניים, והגדול שבכולם מחזיק 18 דפים. בדיקתי העלתה כי רק כשישית עד חמישית מפסוקי התורה – המסורה הבבלית שלהם כלולה בכתבי-היד הנוכחים. מכאן שהחיבור המקורי של המסורה הבבלית לתורה היה חיבור רב היקף, שרק מיעוטו שרד.⁷ ההדרתי את חומר המסורה הזה בשלמותו, לרבות חלקים ממנו שכבר פורסמו בידי גינצבורג ובידי וייל.⁸

לצד כל אחת מהערות המסורה מצוין אם באה הערה מקבילה במסורה הגדולה של ל⁹ (המרכה להביא מן המסורה הבבלית), באוסף המסורה של גינצבורג או במסורה של אחד מכתבי-היד הטברניים החשובים לרש לאותו הפסוק.⁹ מקומות שבהם ההשוואה למקורות המקבילים מעוררת קושי או מביאה למסקנות בעלות עניין, נדונים בהערות. כן באות בהערות הפניות לספריהם של ייבין ושל ברויאר במקומות שפירשו בהם את הערות המסורה הבבלית.

מהדורת המסורה הבבלית לתורה היא הבסיס העיקרי לחלק הראשון של הספר,

6. ועוד נוסף עליהם כ"י 150, המחזיק שני דפים ואשר זוהה בידי ייבין בשנת השני"ז. לאחר שהגיע תצלום מרוסיה. ראה תיאור קצר שלו במהדורותי, בראשית, הערה 395.
7. הערכה מספרית על היקפו של החיבור ראה להלן בפרק השלישי, סעיף 3.
8. גינצבורג פרסם 18 דפים ווייל פרסם 6 דפים; אולם פרסומו של גינצבורג אינו כולל כל דיון ופירושו, ואילו פרסומו של וייל לקויים במקומות רבים.
9. אין המהדורה כוללת אלא את קטעי חיבור המסורה הבבלית לתורה, ולא קטעי מסורה שעיקר עיסוקם בתרגום אונקלוס. כמו כן אין המהדורה כוללת הערות מסורה בודדות הבאות בשולי כתבי-יד של התורה בניקוד בבלי.
9. טרם נוצרו הכלים המחקריים הדרושים לאיתור רחב יותר של הערות מסורה מקבילות, ומשום כך הסתפקתי בבריקת לרש בפסוקים שנמסרה להם הערת המסורה הבבלית. לעורך השיפת ההשפעות הבבלייות על המסורה הטברנית חשוב בעיקר לבדוק את ההערות שנמסרו לפסוק הראשון בהערת המסורה, כשיטת המסורה הבבלית. בכ"י ל¹⁰, למשל, נרירות מאוד הערות שמקורן במסורה הבבלית ולא נמסרו לפסוק הראשון ברשימה.

שעניינו מונחי המסורה, סוגי ההערות שלה, דרכי התיאור שלה וסגנונה. אולם, כאמור לעיל, חשיבות רבה נודעת גם למסורה הבבלית המשוקעת בכ"י ל¹¹, והפרק השני בספר מוקדש לאפיון כתבי-היד הזה ומסורתו ולהצדקת הגישה הרואה בו מקור חשוב לחקר המסורה הבבלית. שני פנים לתרומה שיש בחומר המסורה הזה לידיעותינו על המסורה הבבלית. ראשית, חלק מהערות המסורה של ל¹² מקבילות לקטעים ששרדו מן המסורה הבבלית. במקרים רבים קטעי המסורה הבבלית והמסורה בכ"י ל¹³ מלמדים זה על זה, וניתן להשלים קטוע באחד המקורות על פי משנהו, לתקן שיבושים ולהבהיר סתומות.¹⁰ שנית, המסורה של ל¹⁴ מתייחסת לתורה כולה, ואילו קטעי המסורה הבבלית שרדו רק לשישית מפסוקי התורה. רוב הערות המסורה בכ"י ל¹⁵ מקורן במסורה הבבלית, ולעתים קרובות ניכר הדבר בסימנים רבים. בחלקים מן התורה שהמסורה הבבלית שלהם לא שרדה, ניתן לראות במסורה של ל¹⁶ מעין בבואה של חיבור המסורה הבבלית. אמנם בבואה זו מקוטעת, מעוכרת ואף משובשת במקומות רבים, ועם זאת רבה חשיבותה למחקר המסורה הבבלית ודרכיה. משום כך התבססתי גם על מסורת ל¹⁷ בכירור דרכיה של המסורה הבבלית, בזהירות הנדרשת מן העובדה שמדובר במקור עקיף ולא במקור ישיר.

4. הסגנון ודרכי התיאור של המסורה הבבלית

בפרק השלישי נפתח הדיון בעקרונותיה של המסורה הבבלית ובדרכי התיאור שלה. תחילה מוצגים שלושה עקרונות יסודיים: המסורה כחיבור בעל נוסח קבוע, כתיבת המסורה בנפרד מן המקרא ועקרון הפסוק הראשון. עקרונות אלו הם מפתחות חשובים ביותר להבנת דרכי המסורה וסגנונה. לאחר הגדרת שלושת העקרונות מוסברים הקשרים הפנימיים ביניהם, ואחר כך נסקרת שורה של תופעות אופייניות למסורה הבבלית, שההיגיון הפנימי שלהן מתבהר לאור עקרונות היסוד של המסורה. הבדלי סגנון רבים בין המסורה הטברנית ובין המסורה הבבלית קשורים לאותם עקרונות יסודיים, ובהם ההבחנה הטברנית בין מסורה גדולה למסורה קטנה, דרך הכתיבה של מצחפי המקרא הטברניים¹¹ ועוד.

הפרק הרביעי עוסק במונחי המסורה הבבלית. תחילה מובאת רשימה כוללת של המונחים, המתבססת על כל הקורפוס שהוגדר לעיל, ועל כן היא מקיפה יותר מונחים מרשימות המונחים שפורסמו בעבר. נדונה שפתם של המונחים: רוב המונחים הם בארמית, ובכמה מונחים ניכר ייחודה של הארמית הבבלית. אולם יש כמה מונחים

10. כירורים רבים מסוג זה מצויים כבר בהערותיו של ברויאר במהדורת המסורה הגדולה של ל¹².
11. מצחף (שם שמקורו בערבית) הוא קודקס, כתבי-יד העשוי מדפי קלף המחברים בקונטרסים וכתובים משני צדיהם, כעין הספרים שלנו. מצחפי המקרא כוללים ניקוד ושעמים, בניגוד לספרי התורה, הכתובים בצורת מגילה ואין בהם ניקוד ושעמים.

עבריים, ונעשה ניסיון לעמוד על פשר הדבר ולהגדיר מתי המסורה משתמשת במונחים עבריים. לכמה מונחים שימוש מיוחד שאין לו מקבילה טברנית מדויקת. יש מחוקרי המסורה הבבלית שהתלבטו בהגדרת משמעם המדויק של כמה ממונחיה (ובהם המונחים הנפוצים דק ובע, שאין להם מקבילה מדויקת במסורה הטברנית), ואף יש שנכשלו בפירוש לא מדויק של הערת מסורה בגלל אי-בהירותם. מונחים אלה נבדקו מחדש בכל היקריותיהם בקורפוס, ומוצעות הגדרות חדשות לשימושם ולמשמעם.

תופעת ההפניות ממקום למקום, הנדונה בפרק החמישי, היא אחת מן התופעות הנגזרות מעקרונות היסוד של המסורה הבבלית. בשל חשיבותה הוקדש לה פרק מיוחד, ובו נסקרות כל ההפניות בקורפוס. ההפניות ממוינות לשני סוגים – הפניות לפנים והפניות לאחור – ונבחנים מאפייניו של כל סוג. נסקרות גם הפניות הבאות במקורות מסורה טברניים, חלקם מאוחרים, ונדונה האפשרות לראות בהן פרי השפעה של המסורה הבבלית.

עניינו של הפרק השישי – דרכי התיאור הכולל של המסורה הבבלית. התיאור הכולל מצרף יחדיו פסוקים וספרים שלמים, לעתים גם במניין משותף, והוא סגנון התיאור הרגיל במסורה הבבלית. הסגנון האופייני למסורה הטברנית הוא אחר: המקרא מחולק לכמה תחומי ייחוס, ובכל אחד מהם נמסר מניין של פסוקים חריגים. שתי השיטות מודגמות ונבדקות במסורה הבבלית ולעומתה במסורה הגדולה של כתר ארם צובה. כמה הערות מסורה (רובן בכ"י ש) הן ככל הנראה פרי הסבה של תיאור כולל בסגנון הבבלי, ויש בעובדה זו כדי ליישב כמה מוזרויות, טעויות או אי-דיוקים המצויים בהן.

כמה טיפוסים של הערות מסורה המצויים במסורה הבבלית נדונים בפרק השביעי. תחילה באות הגדרות של הערות מסורה מסוגים שונים, ואחר כך מובא חומר המסורה השייך לסוגים שיש בהם במסורה הבבלית קווי ייחוד המבדילים אותה מאחותה הטברנית (כגון המסורה המשווה, המסורה הממינת, המסורה המצרפת, סימני המסורה). במיוחד נדונה המסורה המצרפת, המצויה במסורה הבבלית פחות מאשר בטברנית ולה קווי ייחוד משלה. נדונה גם שאלת הגבול בין מסורה מפרטת למסורה מצרפת, שאינו חד וברור במסורה הבבלית.

5. נוסח המקרא המשתקף במסורה הבבלית

בכך מסתיים הדיון בסגנון של הערות המסורה הבבלית, והפרקים הבאים עוסקים בנוסח הבבלי עצמו. עיקר העיסוק בתחום הזה אינו בחילופים הקשורים למסורת הלשון (שנדונו בהרחבה בספרו של ייבין), אלא בחלוקות המקרא ובטעמי המקרא וכן במחלוקות בנוסח המקרא שנאמרו בפירוש או נרמזו במסורה הבבלית. הפרק השמיני עוסק בסדר ספרי המקרא ובחלוקות המקרא. תחילה נדונות

חלוקות הקריאה. החלוקה לפרשיות השבוע ניכרת במסורה הבבלית יותר מאשר בטברנית. בשני מקומות מקום החלוקה של פרשת השבוע שונה מן המקובל. המקום האחד – פרשת 'השכם בבקר' במקום פרשת 'בא אל פרעה' – ידוע במחקר, ובפרק התשיעי ריכזתי את העדויות שנודעו לי על אודותיו, ובהן מקורות שטרם פורסמו. המקום האחר – פרשת 'ויקראו ימי ישראל' במקום פרשת 'ויחי' – לא נודע עד כה. כמו כן נדונה השאלה אם נודעה חלוקת הסדרים בכבל.

חלוקת הקריאה הבסיסית, הלוא היא חלוקת הפסוקים, דומה בכבל בדרך כלל לחלוקה הטברנית, אולם יש בתורה ובנין מקומות ספורים של מחלוקת בחלוקת הפסוקים, וחומר העדויות עליהם מצוי במקורות שונים, בבליים וטברניים.

כמה מעדויות המסורה הבבלית על פסוקי האמצע של כמה ספרים ועל מניין הפסוקים שלהם תמוהות ביותר. נראה כי אי-אפשר ליישב את הפערים הגדולים בין הנתונים האלה ובין נוסח המקרא הידוע לנו אלא בהנחה שתחילתה של הפעילות המסרנית הייתה בשלב קדום, לפני גמר הגיבוש הספרותי של ספרי המקרא. באשר למקום אחד – מגילת איכה – מועלית השערה על מבנה קדום של המגילה שהיה שונה מן המקובל היום, ומובאות לו כמה ראיות מן התלמוד והמדרש.

חלוקות הכתיבה, הפרשיות הפתוחות והסתומות, נדונות במסורה הבבלית בלבד ולא במסורה הטברנית. רשימות לא מעטות של פתוחות וסתומות נמצאו בגניזה הקהירית, וניתן ללמוד מהן כי במקומות רבים נחלקו מסרניי בבל בינם לבין עצמם בענייני הפתוחות והסתומות. בדיקה השוואתית של מקורות המסורה הבבלית, רשימות הפרשיות מן הגניזה ושלושה כתבייד טברניים מובהקים (א, ל, ש) מובילה למסקנה חד-משמעית: למסרניי טברני לא הייתה מסורת פרשיות מיוחדת ונבדלת מן המסורה הבבלית. יש מידה מסוימת של דמיון בין כל המקורות, ולצד זה יש מחלוקת במקומות רבים; אולם המחלוקות קיימות גם בטברני וגם בכבל, לעתים באותו מקום עצמו.

טעמי המקרא הבבליים נדונים בפרק העשירי. דיון כולל בנושא מצריך מחקר לעצמו. התמקדתי כאן במידע העולה מהערות המסורה הבבלית, שכמה מהן טרם פורשו כראוי. לעתים יש בכוחה של הערת מסורה קצרה להאיר פרשיות שלמות ועקרונות יסוד של טעמי המקרא. הערות המסורה הבבלית העוסקות בטעמים הן המקור העיקרי לזיהוי שמותיהם של טעמי המקרא הבבליים, וההערות הנדונות בפרק יכולות לתרום למלאכת הזיהוי, שטרם הושלמה עד היום.

בפרק האחר-עשר נדונות המחלוקות הפנימיות במסורה הבבלית, הן אלה הנזכרות בה בפירוש הן אלה הרמוזות בה, ומובאות רשימות מלאות שלהן. הרמזים למחלוקות מצויים במסורה הבבלית יותר מבטברנית, ולעניין זה יש להבדיל בין כתבייד טברניים שונים. בסופו של הפרק נדון גם העניין הזה.

רשימת מסורה של כארבעים מילים נקודות בתורה קשורה ככל הנראה למחלוקות במסורת הבבלית, והיא נדונה בפרק השנים-עשר. הרשימה, שאינה כוללת את ט"ו

המילים הנקודות הידועות ממקורות אחרים, באה בשני מקורות, האחד טברני והאחר כתב-יד בעל זיקה כלשהי למסורת בבל. תופעה מיוחדת שנתגלתה בכתב-היד הזה היא אקרוסטיכון המכיל את שמו של מסרן קרום (שעיד בר כדווי), ותגלית זאת מובאת בנספח.

6. המסורה הבבלית והמסורה הטברנית

הפרק השלושה-עשר הוא בבחינת סיכום של שאלת יסוד שעלתה בכל פרקי הספר – שאלת הזיקות בין המסורה הבבלית למסורה הטברנית. עיקרה של ההשפעה בכיוון אחד: מן המסורה הבבלית אל הטברנית. אלא שכתב-היד הטברני נבדלים זה מזה בכמות החומר הבבלי המצויה בכל אחד ובהצלחת מסרניהם להטמיע את החומר ולהתאימו למסורתם. כ"י ל² משופע בהערות מסורה בבליות שכמעט לא עוברו, כנזכר לעיל. השפעה נרחבת של המסורה הבבלית ניכרת בכתב-היד ש-11. ואפילו בכתר ארם צובה, שמסרנו המומחה השכיל להתאים את הערות המסורה לנוסח ולסגנון הטברניים, יש שרידים של השפעות בבליות.

וזה המקום לומר דבר על המונח 'טברני' המשמש כאן בצירופים 'מצחף טברני', 'מסורה טברנית' ומסרן טברני'. ניתן להגדיר את המונחים האלה הגדרה רחבה, ולכלול בדיון כל מצחף מקרא בניקוד טברני, מוקדם או מאוחר, שיש בו הערות מסורה הכתובות במתכונת הטברנית של מסורה קטנה ומסורה גדולה. את כל המכלול הרחב והמגוון הזה ניתן להעמיד מול החומר הבבלי, היינו כתב-היד של המקרא בניקוד בבלי וכתב-היד של המסורה, שמשקפת בהם מסורת הלשון והנוסח של בבל. שהרי מטרת הפרק הזה – כמו גם פרקים אחרים של הספר – לאפיין את קורפוס המסורה הבבלית ולהבחינו מן הקורפוס הענק של המסורה הטברנית, ואחר כך לזהות סימנים של השפעת המסורה האחת על רעותה.

אולם בהגדרה רחבה כזאת יש קושי מעשי וקושי עקרוני. הקושי המעשי נעוץ בהיקף העצום של כתב-היד המקראיים בניקוד טברני. אם באנו להקיף אפילו מקצת ממנו במסגרת מחקר זה, אין אנו מספיקים. היקפו המצומצם יחסית של חומר המסורה הבבלי מציב פה מעין פרדוקס: מטרת המחקר הזה היא לתאר את המסורה הבבלית, שאינה ידועה ואינה מוכרת, ולהשוותה למסורה הטברנית, שנחקרה הרבה; אולם הקושי הגדול הוא דווקא לקבוע קביעות והכללות באשר למסורה הטברנית. כל קביעה כזאת, כגון שסוג מסוים של הערות מסורה איננו מצוי במסורה הטברנית, עלולה להתברר כמופרכת עם בדיקת כתב-יד נוספים בניקוד טברני.

הקושי העקרוני נעוץ בגיוון הרב של כתב-היד במרחבי הזמן והמקום. כתב-היד ה'טברניים' (לפי ההגדרה הרחבה) נכתבו במזרח, בתימן, בספרד ובאשכנז; יש מהם קדומים, בני המאות העשירית והאחת-עשרה ואף קדומים יותר, יש מן המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה ויש כתב-יד מאוחרים יותר, עד המצאת הדפוס ואף

אחריה. מסורות הכתיב, הטעמים והגעיות בכתב-היד האלה נחקרו רק מעט; ועוד פחות מכך נחקרו הערות המסורה, סגנונה ומונחיה.¹²

הקשיים שתוארו פה הביאו אותי לפתרון מעשי: בחינה של מספר מצומצם של כתב-יד מזרחיים עתיקים שנשתמרו כמעט שלמים ושנוסח הכתיב, הטעמים והגעיות שלהם נמצאו קרובים לכתר ארם צובה, הלוא הם כתב-היד א, ל, ב, ק, ש, ש. 1. כתב-היד האלה תוארו בידי חוקרים בשני הדורות האחרונים,¹³ והם נחשבים למייצגים טובים של הנוסח הטברני המוסמך. בדקתי את הערות המסורה בכתב-היד האלה, ואליהם השוויתי את חומר המסורה הבבלית.¹⁴

נוסף על כתב-היד הטברניים הקדומים האלה, בדקתי גם את כ"י פריס 2 והבאתי ממנו הערות מסורה המתייחסות לנוסח בבל. כתב-היד הזה הוא כתב-יד אשכנזי מסוף המאה השלוש-עשרה,¹⁵ והוא מתאפיין בהערות מסורה רבות המעידות על נוסח האותיות והניקוד של בבל. ההערות כאות בעיקר מאמצע ספר שמות ועד סוף התורה. תופעה ייחודית זו של שימוש מסיבי במסורה בבליית בכתב-יד מאוחר היא יוצאת דופן, ומשום כך ראוי כתב-היד הזה לעיון מיוחד מנקודת המבט של מחקר המסורה הבבלית ויחסי הגומלין בינה ובין המסורה הטברנית.

ממצאים מכתב-יד אחרים המוזכרים בספר הובאו באקראי, בלא בדיקה שיטתית של כתב-היד. אפשר שכמה מן הקביעות תמצאנה טעונות תיקון ועדכון לאור מחקר עתידי של כתב-יד נוספים. ייתכן שיתגלו קשרים חדשים בין מסורת בבל ובין

12. על כמה אפיונים של מגוון כתב-היד בימי הביניים ראה כהן, נוסח המסורה; הגיל, תת-שיטות.

13. קאלה, מסרני המערב (1927); ייבין, כתר (תשכ"ט); ברויאר, כתר (תשל"ז); ששר, כ"י ששון (תשמ"ג); כהן, נוסח בן-אשר (תשמ"ד) ועוד.

14. לדברי מ' כהן, בכל כתב-היד בניקוד הטברני הערות המסורה משקפות את נוסח המסורה, אולם רק קבוצה קטנה מתוך כתב-היד משקפת את נוסח המסורה גם בכתיב שבגוף כתב-היד ובפרטי הטעמים והגעיות (כהן, נוסח המסורה; ראה במיוחד מסקנותיו בעמ' 254). מנקודת המבט הזאת יש הצדקה להעדיף את בדיקת הערות המסורה שבכתב-היד המשקפים את נוסח המסורה, שהרי מסרניהם ירדו לעומקן של הערות המסורה והשתמשו בהן בקביעת נוסח המקרא במצחפי המקרא שלהם, בניגוד למעתיקים אחרים שהעתיקו את המסורה כעין עיטור. קיימת, כמובן, גם האפשרות שחומר מסורה ממקור בבלי התגלגל בדרכים מדויקים שונות גם לכתב-יד מאוחרים שכתביהם אינו משקף את נוסח המסורה, וחשיפתו תסייע בהבנת המסורה הבבלית וגלגליה.

15. זהו חלק התורה מתוך תנ"ך שלם בניקוד טברני מורחב, שנכתב בשנת 1286 (חלק הנביאים הוא כ"י פריס 1 וחלק הכתובים – כ"י פריס 3). סופר כתב-היד הוא יצחק הסופר ב"ר יעקב (על פי קולופון בסוף כתובים) והמסרן שמו קלנימוס (על פי קולופון קצר בסוף דקרא).

גינצבורג (מבוא) הביא הערות רבות מכתב-היד, בעיקר בעניין מדינחאי, אך לא תיאר את כתב-היד תיאר שיטתי (ראה לפי המפתח, שם). ייבין (עמ' 34) מביא תיאור קצר של כתב-היד ושל הערות המסורה הבבלית המובאות בו.

'משפחות' כתבי-יד בניקוד טברני שלא טיפלתי בהן, כגון כתבי-יד מספרד, מאשכנז או מתימן וכגון כתבי-יד בניקוד טברני מורחב. אולם נראה כי עיקר הקשר בין המסורה של כבל לרעותה הטברנית היה בתקופה העתיקה, והוא משתקף היטב במבחר כתבי-היד המזרחיים העתיקים של המסורה הטברנית שבדקתי.

תופעות אופייניות למסורה הבבלית שנדונו בהרחבה בפרקים הקודמים (כגון ההפניות, התיאור הכולל, סדר המקרא וחלוקות המקרא) נדונות בפרק השלושה-עשר מזווית ראייה שונה, בהתייחס להימצאותן בכתבי-היד הטברניים. קיומן במסורה הטברנית יכול להיות פרי השפעתה של המסורה הבבלית.

בבדיקת מידת ההשפעה של המסורה הבבלית על המסורה הטברנית קיים קושי מתודי עקרוני, שככל הנראה אינו ניתן לפתרון מלא: אין לדעת אם מסרן טברני השתמש בחומר בבלי ועיבד אותו בצורה מושלמת, או שהמסורה שהוא מביא היא טברנית מיסודה. רק במקרים של עיבוד לא מושלם מבצעים סימני המקור הבבלי מן המסורה הטברנית, אם מעט ואם הרבה.

7. ענייני כתיב וענייני לשון

בפרק הארבעה-עשר והאחרון נדונים ענייני כתיב וענייני לשון. לאור הערות המסורה הבבלית נעשה ניסיון להגדיר מה נחשב לכתיב מובן מאליו, שאין צורך להעיר עליו, ומהם הכתיבים שמסרני כבל ראו צורך לומר בפירוש שהם כתיב מלא או כתיב חסר. בדיקה כזאת אפשרית רק במסורה הבבלית, הנוהגת להעיר גם על מילים שכתובן זהה בכל היקרויותיהן במקרא. בתחום הלשון נדונה סוגיית חילופי ההגאים ה/ח והשתקפותה במסורה הבבלית, סוגיה שטרם נדונה מזווית הראייה של המסורה. הבדיקה מעלה כי בבסיס הערות המסורה עומדת מציאות פונטית של דוברים שאינם מבחינים בהגייתם בין שני העיצורים, אך יודעים ומכירים כי קיים הבדל פונטי ביניהם בהגייה מופתית כלשהי. כמו כן נדונות נקודות בודדות הקשורות למסורת הלשון הבבלית, ואשר טרם הוארו בעבודותיהם המקיפות של ייבין ושל ברויאר.

פרק שני

כתבי-יד ל² וחשיבותו להכרת המסורה הבבלית

1. כתבי-יד ל² ומחקרו

כ"י ל² הוא מצחף של התורה שנכתב בתחילת המאה הי"א. הסופר והמסרן הוא שמואל בן יעקב, סופרו ומסרנו של כתב-היד השלם והידוע של המקרא הנמצא בסנטק פטרבורג (לשעבר לנינגרד), כ"י ל. ל² הוא טברני בניקודו ובצורת כתיבתו – שלושה טורים בעמוד, בלוויית הערות מסורה גדולה וקטנה. אף על פי כן יש בכתב-היד משקע משמעותי של חומר מסורה בבלי, ועובדה זו הופכת אותו לאחד המקורות החשובים ביותר להכרת המסורה הבבלית.

כ"י ל² תואר בשנת 1905 בידי ר' גוטהייל, שבדקו יחד עם כתבי-יד מקראיים אחרים שבבית הכנסת הקראי בקהיר.¹ כתב-היד מצוי כיום בספרייתו של ד"ר מנשה ליהמן ז"ל, אספן כתבי-יד וחוקר מניו-יורק. ליהמן הודיע על כתב-היד שברשותו בשנת תשמ"ח (הקדמה לקטלוג אהל חיים, כרך א, ניו יורק תשמ"ח, עמ' י): 'גולת הכותרת [בספריית] הם שני מצתפים² מבית מדרשם של בעלי המסורה של טבריה הידועים מלפני אלף שנה. המסורה שבהם, שהיא מלאה חידושים נפלאים, תופיע אי"ה במחקר מיוחד'.

בשנת תשמ"ו הוזמן הרב מ' ברויאר לבדוק את שני כתבי-היד ומסורתם, והעתיק לעצמו את המסורה הגדולה שלהם. ברויאר מצא שהמסורה הגדולה בכתב-היד של התורה מעניינת במיוחד, ובשנת תשנ"ב פרסם מהדורה מדעית שלה.³ ברויאר כינה את כתב-היד ל², ורמז בכך לשמם של הבעלים החדשים שלו.⁴

* הפרק הזה מבוסס על מאמר הביקורת שכתבתי על ברויאר, ל² – ראה עופר, ל². בפרק זה 'מבוא' = ברויאר, ל², עמ' 1-46; 'המהדיר' = ברויאר.

1. גוטהייל, קהיר, עמ' 629-630; מספרו של כתב-היד ברשימתו של גוטהייל – 14. בקרן תשמ"א ביקרו בקהיר פרוץ מ' בית-אריה וד"ר מ' גלצר, ובעקבות הביקור צולמו כל כתבי-היד העבריים שברשות הקהילה הקראית בקהיר בשביל המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בירושלים (ראה גלצר, מלאכת הספר, עמ' 250); אולם כ"י ל² כבר לא היה שם ולא צולם.

2. על כתב-היד השני ראה להלן, סעיף 9.

3. ברויאר, ל².

4. סיבה נוספת לכינוי הזה היא הקשר בין כתב-היד הזה ובין 'חברו' שבלנינגרד, שמקובל לכנותו כ"י ל. ראה מבוא, עמ' 1.